

ДРУШТВЕНА И КУЛТУРНА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ДЕЛИМА НАЈНОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Сажетак: У раду ће бити учињен осврт на најновију продукцију српске историографије (насталу након 2000. године), посвећену проблемима из друштвене и културне историје Србије 1941–1945. године. Нова истраживања, обављена на широкој изворној основи и ослобођена идеолошких и политичких притисака, значајно су употпунила постојећа научна сазнања о историји Србије у Другом светском рату, а отворене су и бројне нове истраживачке теме, попут историје свакодневног живота за време окупације.

Кључне речи: друштвена историја, културна историја, Други светски рат, историографија, Србија, Југославија

1. Увод

Други светски рат представља једно од најистраживанијих раздобља прошлости, како у светској тако и у српској историографији. Осим највећег ратног сукоба у људској историји, он је био и снажан покретач политичких, друштвених, економских и културних процеса, те не чуди што је изазивао велику пажњу истраживача. Југословенска историографија почела је са истраживањем Другог светског рата пре више од шест деценија. Највећа пажња првобитно је, током дугог низа година, била посвећена проучавању војног и револуционарног аспекта рата, при чему се јасно може уочити идеолошки и политички надзор над научно-истраживачким процесом.¹ Извесну пажњу истраживача су, током прошлих деценија, привлачиле и теме из историје окупације, колаборације и привредне историје 1941–1945. године, али су теме из друштвене историје, културне историје и историје приватног живота само фрагментарно биле додирнуте. Након 2000. године у српској историографији може се уочити један нов талас интересовања за историју Другог светског

¹ Подробније о идеолошком надзору над историографијом социјалистичке Југославије: Станковић, Ђорђе и Димић, Љубодраг. 1996. *Историографија под надзором I–II*, Београд; Николић, Коста. 2003. *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961–1991*; Београд; Dimić, Lj. 1999. *Jugoslovenska država i historiografija. Tokovi istorije*. 1–4/1999, 326–339 и др.

рата, поготово за проблеме којима раније није био посвећен адекватан простор у радовима српских историчара. На отварање нових истраживачких тема свакако су утицале тенденције у западноевропској историографији, али и доступност нових архивских и мемоарских извора о чијем постојању старије генерације историчара нису биле обавештене.

Квалитативно гледано, научна вредност истраживања историје Србије 1941–1945. године у југословенској и српској историографији постепено се увећавала. Прве генерације истраживача који су се бавили овом проблематиком карактерисала је недовољна дистанца од предмета истраживања, пошто су најчешће и сами били учесници догађаја. На знатно умањену објективност првих истраживања утицали су и политички притисци на науку, који су били присутни у земљи. Како је нови друштвени поредак настао на крилима победе једне од страна у грађанском рату, а послератни свет био обележен хладноратовским идеолошким сукобом, нове владајуће структуре у Југославији прописале су и правила према којима је требало да се посматра прошлост југословенских народа, а посебно Други светски рат и улога партизанског покрета у њему.² Са друге стране, емигрантска грана српске историографије, коју су махом чинили припадници четничког покрета и српске колаборационистичке управе, развила је велику публицистичку делатност, делимично и на таласу негативног става делова Запада према комунизму и социјалистичком уређењу Југославије. Прва значајнија историографска истраживања која су се бавила Другим светским ратом у Југославији, утемељена на широкој изворној основи и написана по строго научним мерилима дело су проф. др Јована Марјановића. Он је био међу првим историчарима у социјалистичкој Југославији који су признали и истакли антифашистички карактер покрета генерала Драгољуба Драже Михаиловића. Његов наследник на месту шефа Катедре за историју Југославије на Филозофском факултету у Београду проф. др Бранко Петрановић отишао је знатно даље у истраживању рата у Југославији 1941–1945, уочивши и истакавши бројне историјске процесе и феномене у многобројним радовима о рату које је за живота објавио. Његова монографија *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. (Београд, 1992) и данас је најпотпуније историографско дело посвећено поменутој проблематици. Нажалост, управо у време објављивања ове монументалне монографије на територији Југославије беснео је крвави грађански рат подстакнут радикалним национализмом. Распад Југославије и страдање Срба у ратовима деведестих утицале су и на науку, па се у историографији поново могло уочити удаљавање од научних принципа и метода под утицајем политике, овога пута доносећи тенденциозне и ненаучне интерпретације српске прошлости, посматране кроз призму екстремног национализма. На тај начин у историографији посвећеној Другом светском рату дошло је до стагнације и назадовања

² Политичке инструкције за посматрање и писање историје југословенских народа долазиле су са самог врха државе (Broz, Josip Tito. 1949. *Politički izveštaj CK KPJ*. U: V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948: stenografske bilješke. Beograd. 9–112).

који су прекинути тек доласком нових истраживача и отварањем нових тема почетком 21. века. Под појмом најновије српске историографије подразумева се научна продукција српских аутора настала након 2000. године.³

2. Опште одлике најновије српске историографске продукције посвећене Другом светском рату на територији Србије

Када се у целини сагледају резултати научних истраживања на тему Другог светског рата у Србији објављених у последњих тринаест година може се приметити неколико дистинктивних разлика у односу на продукцију старије југословенске историографије. Анализом објављених радова пре свега се може уочити проширење тематског круга истраживања отварањем нових области, попут друштвене и културне историје, или историје свакодневног (приватног) живота. Такође, приметно је и значајно коришћење литературе на страним језицима, као и савремених методолошких приступа, попут компаративног проучавања. Изворна основа значајно је проширена, делом услед отварања нових архивских фондова за истраживање, а делом и заслугом самих истраживача. Временски отклон донео је и преко потребну историјску дистанцу: данас се истраживањем историје Другог светског рата у Србији више не баве острашћени учесници рата или њихови потомци, већ махом млађи научници који су овим темама приступили вођени чисто академским интересовањем. Сви наведени фактори утицали су на квалитативно унапређење српске историографије.

3. Друштвена историја Србије у Другом светском рату

Широк тематски круг истраживачких проблема везаних за историју Србије 1941–1945. године у последње време највише је проширен новим истраживањима у области друштвене историје. Југословенска историографија није посвећивала много пажње истраживању свакодневног живота за време окупације као ни развоју институција у тако специфичним околностима, а прву генерацију објављене мемоарске литературе нису заобишли политички наметнути нормативи за посматрање ратног периода. Значајан напредак у истраживању свакодневице и приватног живота за време окупације омогућен је проширивањем изворне основе, у чему је најзначајнију улогу одиграло објављивање неколико ратних дневника и мемоара, махом

³ Осврт на целокупну научну продукцију савремене српске историографије (од 1991. године до данас) посвећену историји Краљевине Југославије и Србије у Другом светском рату дат је у: Бајагић, Д. и Стојановић, А. 2013. Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на простору Србије у новој српској историографији. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 591–660.

критички и научно приређених.⁴ Дневник Драгутина Ј. Ранковића, чиновника у пензији, приредили су и објавили мр Наташа Милићевић и Душан Никодијевић. Овај обимни документ обилује детаљним описима свакодневног живота у окупираном Београду, уз неретке ауторове осврте на прошлост и поређења са предратним периодом. У изворном смислу, Ранковићев дневник је од великог значаја, јер је аутор, између осталог, са највећом пажњом записивао цене разноврсне робе (како званичне, тако и оне на црној берзи), бележио реакције јавности на поједине иступе окупатора или колаборационистичке управе, сакупљао гласине о ратном исходу и судбини истакнутијих Београђана. На тај начин су изворно поткрепљене неке од представа тешке окупационе свакодневице, обележене потрагом за храном и огревом, првобитно истакнуте у мемоаристици и лепој књижевности. Проблем исхране био је актуелан готово током читавог трајања окупације, док су тешке зимске дане београдске породице често преживљавале ложењем кућног инвентара и прекривене теписима, јер до огрева није увек било могуће доћи.⁵ Најновије истраживање мр Наташе Милићевић указује да су Београђани у периоду од августа до краја новембра 1941. године на трпезу могли да изнесу хлеб у 32 наврата, а месо у свега пет.⁶ За зимски капут је током 1942. године требало издвојити 10.000 динара, што је било једнако вредности 16 плата професора Универзитета или 26 месечних пензија државног чиновника у пензији; основна средства за личну хигијену коштала су вишеструко скупље него пре окупације, а чак су и грађани из утицајних породица умирала јер није било могуће набавити неопходне лекове.⁷

⁴ Од највећег значаја за проучавање историје свакодневице под окупацијом били су: Жујовић, Младен. 2004. *Ратни дневник, 2, Југославија у II светском рату (јун 1942– април 1944)*. Врњачка Бања, стр. 29; Михаиловић, А. 2004. *Успомене из окупације: 1942–1944* (приредио: Б. Ђорђевић). Београд; Ђоковић, Милан. 2009. *Онај стари Београд: сећања*. Београд; и посебно Ранковић, Ј. Д. 2011. *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944* (приредили: Н. Милићевић и Д. Никодијевић) Београд. Приватни живот за време окупације фрагментарно је истражен и у: М. Ристовић (ур). 2007. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд.

⁵ Ментална преокупација великог дела становништва немогућношћу да се адекватно прехрани током окупације видљива је у више дневничких и мемоарских записа: Жујовић, Младен. 2004. *Ратни дневник, 2, Југославија у II светском рату (јун 1942– април 1944)*. Врњачка Бања, стр. 29; Ранковић, Ј. Д. 2011. *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944* (приредили: Н. Милићевић и Д. Никодијевић). Београд; Ђоковић, Милан. 2009. *Онај стари Београд: сећања*. Београд; Михаиловић, А. 2004. *Успомене из окупације: 1942–1944* (приредио: Б. Ђорђевић). Београд и др. Тешкоће око набављања огрева и опис тешких зимских дана представљени су и у нешто старијој мемоарској литератури и лепој књижевности: Медаковић, Дејан. 1991. *Ефемерис*. Књ. 2. Београд; Велмар-Јанковић, Светлана. 1990. *Лагум*. Београд; БИГЗ; Велмар-Јанковић, Светлана. 2004. *Прозраци*. Београд.

⁶ Милићевић, Н. 2012. О исхрани у окупираном Београду 1941–1944. *Токови историје*, 2/2012, стр. 77–91.

⁷ Ранковић, Ј. Д. 2011. *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944* (приредили: Н. Милићевић и Д. Никодијевић). Београд; Николић, Коста. 2002. *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*. Београд.

Један од значајних елемената свакодневног живота у окупираној Србији био је спорт, чијем се научном истраживању приступило тек у најновије време. Превасходно на основу архивских истраживања, Ма. Дејан Зец успео је да реконструише основне токове спортске политике српских колаборациониста и прикаже низ идеолошких инструментализација које су окупатор и колаборационисти покушавали да спроведу преко спорта као важног дела популарне културе.⁸ Оне су се јасно уочавале на примеру фудбала, као једног од најпопуларнијих спортова: популарни клубови морали су да промене своје име и обележја уколико су садржала реминисценције на Краљевину Југославију; често су одиграване пријатељске утакмице са тимовима окупаторских војника а функција спортског надметања потиснута је претварањем фудбалских утакмица у општенародну разоноду.⁹

Интелектуалној историји окупиране Србије, као важном делу друштвене историје, посвећена је значајна пажња у протеклих десетак година. Низ истраживања чија је тема био рад Универзитета или друштвено-политички ангажман српских интелектуалаца у периоду 1941–1944. године недвосмислено је потврдио дубоке идеолошке поделе које су међу српским интелектуалцима постојале и пре рата. Истакнута је права природа „реформе“ Универзитета коју су, уз помоћ окупатора, спровели Велибор Јонић и Владимир Велмар-Јанковић, а којом је укинута аутономија ове највише школске установе и колевке српске науке. Компаративно истраживање активности већег броја српских научника за време окупације указује да је само мали број њих био идеолошки близак окупатору или вољан да се активно укључи у оружани устанак против окупатора, док је највећи део покушавао да се држи пасивно до ослобођења. Посредно је већина српске интелигенције била укључена у неку врсту сарадње са деловима српске колаборационистичке управе, што је за последицу имало њен прогон након ослобођења и успостављања нових власти у земљи.¹⁰ Мањи део српске интелектуалне елите доживео је прогон и

⁸ Зец, Д. 2013. Спортска политика у окупираној Србији – државна контрола и покушаји идеологизације. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 541–562.

⁹ Више о томе али и спорту и физичкој култури уопште за време окупације: Зец, Д. 2012. Организација и деловање Одељења за физичко васпитање у окупираној Србији. *Трибина: из истраживања младих сарадника ИНИС-а*. Доступно на: <http://www.youtube.com/watch?v=ha4JZ1fSfK0> (званични канал Института за новију историју Србије, приступљено 10. фебруара 2013. године).

¹⁰ Такву врсту сарадње представљало је учешће у изради Српског цивилног/културног плана, објављивање текстова (чак и оних чисто научних) у колаборационистичкој штампи, предавање у Коларчевој задужбини или у Заводу за принудно васпитање омладине. О судбинама бројних професора и сарадника Универзитета који су били ангажовани на пројектима Српског цивилног/културног плана: Стојановић, Александар. 2012. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд; Стојановић, А. 2012. Историја и историографија у Српском цивилном/културном плану. *Токови историје*. 2/2012. 112–135. О Судовима части, као посебном виду кажњавања за сарадњу са окупатором или колаборационистима: Митровић, Момчило. 2007. *Српска национална част пред законом 1945. године*. Београд; Mitrović, М. 2011. Prilog

од самог окупатора и његових сарадника у Србији, најчешће на основу идеолошке нетрпељивости или безбедносне процене.¹¹

Последњих година унапређена су и сазнања везана за рад безбедносних служби српских колаборациониста и њихов утицај на свакодневни живот становништва. Велики допринос у том процесу представља монографија Бранислава Божовића *Специјална полиција у Београду 1941–1944* (Београд, 2003), у којој је аутор, преваходно на основу архивских материјала и сећања савременика, описао начин рада и сложену систематизацију београдске специјалне полиције. У фокусу њене активности било је сузбијање комунистичке агенде и подршке НОП-у, што је према Божовићевим истраживањима чинило преко 80% делатности Специјалне полиције, уз стално ангажовање преко 2/3 агената и половине чиновника. Прогон комуниста и других противника колаборационистичког режима вршен је уз сарадњу са Гестапоом и другим окупаторским безбедносним структурама, приликом чега су многи недужни грађани изложени хапшењима, ислеђивањима, мучењу, а неки су и стрељани. Посебно тешка судбина за време окупације задесила је припаднике јеврејске заједнице, који су на инсистирање окупатора и нацистичког државног врха масовно хапшени и одвођени у концентрационе логоре из којих се није вратило преко 90% предратне популације српских Јевреја.¹²

izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu. U D. Roksandić, M. Najbar-Agičić i I. Cvijović Javorina (ur) *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*. Zagreb, 177–187; Selinić, S. i Bondžić, D. 2011. „Prečutna rehabilitacija“. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata. U D. Roksandić, M. Najbar-Agičić i I. Cvijović Javorina (ur) *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*. Zagreb, 188–199.

¹¹ Професори социјалистичке или либералне политичке ојентације, као и неколицина сарадника Универзитета за које се сумњало да су масони, отпуштени су са посла. Многи од њих провели су извесно време у логору на Бањици, док су неки, попут проф. др Михајла Илића или проф. др Ђорђа Тасића тамо и убијени. Судбину овог дела српске интелигенције верно је, на примеру професора и сарадника Правног факултета, представила проф. др Љубица Кандић у: Кандић, Љубица. 2005. *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*. Књ. 3. Београд.

¹² Тешко страдање Јевреја на територији окупиране Србије (али и Југославије уопште) пробудило је истраживачко интересовање и већег броја истакнутих страних историчара. Према различитим проценама које фигурирају у релевантној литератури око 90% српских Јевреја страдало је током Холокауста у Србији 1941–1944. године, а они малобројни који су преживели, успели су у томе прикључивањем покретима отпора или скривањем свог идентитета за време окупације. Сва релевантна страна и домаћа истраживања кривицу за организовање и спровођење геноцида над српским Јеврејима приписују нацистичком окупатору: *The Holocaust Encyclopedia*. 2001. London-New Heaven: Yale Univeristy Press; Божовић, Бранислав. 2004,2012. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд; Мапоšek, Valter. 2007. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd; Mazower, Mark. 2009. *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*. Penguin Books; Иванковић, Младенка. 2009. *Јевреји у Југославији 1944–1952*. Београд. Нажалост, последњих година, из дневно-политичких и личних интереса, у делу јавности покренута је иницијатива која означава српске колаборационисте као главне спроводиоце Холокауста. Кулминација ове кампање остварена је у оквиру промоције филма Горана Паскаљевића, „Кад сване дан“, што је изазвало реакцију научне историографије и резултирало јавном полемиком др Мила Бјелајца и Филипа Давида на страницама листа „Политика“.

4. Културна историја Србије у Другом светском рату

Ратне околности у великој мери утицале су на културну делатност за време окупације, посебно када се узме у обзир идеолошки и тотални карактер рата који се на простору Србије водио 1941–1945. године. Нацистички окупатор значајно је ограничио и умањио уметничку продукцију, излажући је цензури и аутоцензури и користећи културу и уметност као помоћно средство у остваривању својих ратних циљева.¹³ Штавише, у овом процесу наишао је на одобравање и подршку једног дела српских колаборациониста, који су, огорчени искуством међуратног југословенског друштва и вођени личним фрустрацијама, током окупације покушавали да створе и наметну нову културну политику. Досадашња истраживања културне историје Србије у Другом светском рату наводе на закључак о постојању снажне државне интервенције у културне и уметничке токове, као и о драстичном паду квалитета уметничке продукције и њене честе банализације. Овај процес детаљно је описао и на низу конкретних примера истакао др Боро Мајданац у монографији *Позориште у окупираној Србији* (Београд, 2011). Утврђено је да рат и окупација нису значајније пореметили динамику одржавања позоришних представа, уз напомену да су поједине позоришне трупе и истакнути уметници наступали чак и знатно чешће него у годинама пре рата. Лоше материјалне прилике и тешки услови свакодневног живота подстакли су неке од врхунских уметника на ангажман у *ad hoc* формираним хумористичким позоришним трупима, какве су биле „Централа за хумор“ или „Разбрибрига“. Ове уметничке организације неретко су наступале и по неколико пута дневно, уз редован репертоар у Београду и честа гостовања у унутрашњости земље. Њихов репертоар био је сачињен од комичних скечева и хумористичких комада мале или готово никакве уметничке вредности, прилагођен и путем ниске цене улазница учињен доступним најширим слојевима становништва. Окупатор је брзо увидео сопствену корист од рада оваквих позоришних трупа што је довело до субвенционисања њиховог рада. Оваква ситуација резултирала је чак и сукобом окупаторских структура задужених за контролу над културом и челника Министарства просвете и вера у влади Милана Недића, услед инсистирања окупатора да се из најзначајнијих позоришних сала (попут Коларца) „иселе“ представе Народног позоришта, и да се оне уступе за извођење лакших комичних комада.

Значајан допринос истраживању културне историје Србије 1941–1945. године представља и монографија проф. др Бојана Ђорђевића *Српска култура под окупацијом* (Београд, 2008). Ово дело садржи темељну и веома квалитетну анализу литерарне продукције настале за време окупације, али и неколицину осврта на културну политику владе Милана Недића и опште

¹³ Значајан прилог проучавању културне историје окупиране Србије представља објављена хронологија: Ђорђевић, Бојан. 2001. *Летопис културног живота под окупацијом 1941–1944*. Нови Сад-Београд.

стање у култури. Приметно је да су најистакнутији југословенски књижевници, попут Иве Андрића или Милоша Црњанског, одбијали да објављују током окупације. Њихово место на књижевној сцени покушали су да заузму мање афирмисани аутори, на брзину прилагођавајући своје стваралаштво идеолошким основама српских колаборациониста и захтевима окупатора. Покушавајући да створе нову националну културну политику помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар-Јанковић и комесар Српске књижевне задруге др Светислав Стефановић расписивали су књижевне конкурсе и директно одлучивали о томе која ће дела бити објављена, а која не. Писац Аритон Михаиловић, који је током окупације водио дневник, са највећом је пажњом пратио ове конкурсе и атмосферу која се око њих стварала. Његове белешке указују на озбиљну могућност да је исход конкурса био фингиран (намештен) у корист аутора који су били спремни да се идеолошки и пропагандно активирају за потребе колаборационистичке управе. Михаиловићев дневник такође указује на велике материјалне проблеме у којима су се нашли многи српски књижевници: услед немогућности регуларног објављивања својих дела и убирања ауторских хонорара они су били зависни од дотација које им је давало Министарство просвете и вера или Српска књижевна задруга, што је остављало много простора за притиске и манипулације. Посебан вид притиска на књижевно стваралаштво представљао је велики број антијугословенских и антимодернистичких текстова у штампи, у којој су се др Светислав Стефановић, Сима Пандуровић, Божидар Томић, Ратко Парезанин и многи други најгрубље и са најприземнијим мотивима и аргументима обрушавали на југословенско културно наслеђе и дела српске и југословенске модерне. Према свим до сада објављеним истраживањима јасно се уочава да су творци нове културне политике подразумевали да се нова књижевност развија искључиво на бази српског национализма.

У новијој српској историографији истакнуте су и неке одлике просветне политике владе Милана Недића, иако се ова тема може означити као само делимично истражена.¹⁴ Новија истраживања указују на постојање снажне идеолошке интервенције у просветној политици, у циљу спречавања сваког интернационалистичког идеолошког или културног утицаја на омладину и стварања национално ангажованих нараштаја. Оне су подразумевале отпуштање из службе „национално непоузданих“ наставника на свим образовним нивоима, ангажовање омладине у активностима на обнови земље и појачан надзор над појединцима који су били левичарске политичке оријентације.

¹⁴ На идеолошку природу просветне политике српских колаборациониста указано је у низу новијих истраживања на, до недавно, мало коришћеној архивској грађи: Шкодрић, Љубинка. 2009. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*. Београд; Koljanin, D. 2010. U službi „Novog poretka“ - osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944), *Istraživanja*, knj. 21, 395–415; Стојановић, Александар. 2012. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд, 51–69; Шкодрић, Љ. 2013. Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 526–540.

За одређене делове млађе популације установљене су посебне установе, попут Завода за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци или „Недићевог дечјег града“ у Обилићеву код Крушевца.¹⁵ Озбиљност својих намера да дугорочно преобразе српско друштво српски колаборационисти предвођени Велибором Јонићем и Велмар-Јанковићем показали су и формирањем новог Главног просветног савета (чији су чланови селектирани по сталешком принципу) и доношењем Државног просветног плана, у циљу стварања „Новог Србина“.¹⁶ Иако је концепт нове просветне политике подразумевао дугорочно спровођење у послератном периоду, на инсистирање врха Министарства просвете и вера владе Милана Недића и делом под притиском окупатора, многе измене у наставним програмима вршене су у ходу, за време саме окупације.¹⁷

Културном политиком владе Милана Недића бавио се последњих година већи број истраживача. Фрагментарна истраживања која су до данас објављена указују на покушаје стварања потпуно нове културне политике која би се заснивала на радикалном српском национализму, одбацивању свих тековина југословенске државе и културе (али и сваког интернационализма уопште) и наметању новог националног система вредности, у којем су важну улогу имали саборност, патријархално васпитање, светосавље (које се

¹⁵ Завод за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци представљао је специфичну форму затворске установе у којој се одвијао и образовни процес и идеолошка индоктринација омладине. Кроз њега је прошло око 1100 омладинаца, припадника или симпатизера комунистичког покрета отпора, најчешће узраста 16–23 година. О животу у Заводу је много писано, а сама установа је карактерисана и као логор и као острво спаса. „Недићев дечји град“ требало је да представља установу за збрињавање и образовање деце без родитељског старања али такође са елементима идеолошке индоктринације. Услед материјалних тешкоћа и ратних операција на простор некадашње фабрике муниције у Обилићеву код Крушевца смештено је само између 350 и 500 деце, што је било знатно мање од планираних 5000 (Шкодрић, Љ. 2010. „Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца. *Жулски зборник*, 5, 107–123). Ова установа је радила свега неколико месеци, до ослобођења Крушевца у октобру 1944. године. Више о Заводу за принудно васпитавање омладине у: Жорж, Бранислав А. 2006. *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*, Београд; Николова, Маја. 2010. *Завод за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци*. Београд.

¹⁶ Више о томе у: Керкез, Слободан. 2004. *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*. Ниш: Центар за балканске студије; Стојановић, Александар. 2012. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд, 51–69.

¹⁷ Илустративан пример оваквих интервенција представља избацивање Скерлића из школских читанки и увођење текстова Владимира Велмар-Јанковића у школску лектуру (Милосављевић, Оливера. 2006. *Потиснута истина – Колаборација у Србији 1941–1944*. Београд, 40). У најновијој српској историографији детаљније је обрађен проблем уџбеника из историје који су били у употреби за време окупације. Школски предмет „Историја“ замењен је предметом „Отаџбина и њена прошлост“, а уџбеници који су били у употреби пре рата повучени су из употребе. Нови уџбеници морали су да добију одобрење Велмар-Јанковића и начелника окупаторског Управног штаба др Харалда Турнера; из њих су били избачени сви општејугословенски садржаји као и осврти на ранија непријатељства између Срба и Немаца (Koljanin, D. 2010. *U službi „Novog poretka“ – osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)*, *Istraživanja*, knj. 21, 395–415).

код твораца нове културне политике увек налазило у первертираној форми), задружна економска основа и земљораднички начин живота. Настала у кабинету Министарства просвете и вера владе Милана Недића, оваква културна политика била је широко и детаљно конципирана, и прилагођена вишегенерацијском спровођењу путем неколицине концепата за друштвени преображај: Српског цивилног/културног плана, Државног просветног плана и концепта новог националног васпитања, у циљу стварања „Новог Србина“. Како је спровођење исте у великој мери било везано за тријумф нацистичке Немачке у рату, већина ових пројеката остала је на нивоу екстензивних елабората, мада су бројна решења из Српског цивилног/културног плана касније примениле нове југословенске власти. Ипак, озбиљност коју су поједини српски колаборационисти исказивали у намери да преобразе српско друштво, као и њихова способност да за такве активности придобију знатан део српске интелигенције, теме су које побуђују велико истраживачко интересовање и најављују шира истраживања културне политике владе Милана Недића у будућности.

5. Закључак

Научна историографска продукција посвећена истраживању Другог светског рата на простору Србије значајно је проширила и унапредила постојећа сазнања, поготово она везана за теме из друштвене и културне историје. Отварање нових архивских фондова за истраживање, попут фонда БИА (некадашње архиве Државне безбедности), али и објављивање већег броја дневничких и мемоарских дела, створило је основу за нова сазнања и нова тумачења догађаја из окупиране Србије. За разлику од старијих истраживања, насталих под идеолошким и политичким надзором, радови најновије српске историографије понудили су вредносно знатно нијансиранију и изворно утемељенију слику прошлости. Међутим, многе теме, попут културне политике српских колаборациониста, само су фрагментарно истраживане и захтевају дугогодишње проучавање на до данас непознатој или мало коришћеној изворној грађи. Перспективе даљег истраживања друштвене и културне историје Србије у Другом светском рату налазе се, пре свега, у неколико докторских дисертација пријављених на Филозофском факултету у Београду, али и у отпочињању компаративног проучавања друштвене историје и историје приватног живота у окупираним земљама Европе 1939–1945. године.

Литература

I Штампане монографске публикације

- Божовић, Б. (2003). *Специјална полиција у Београду 1941–1944*. Београд.
- Божовић, Б. (2004, 2012). *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд.
- Велмар-Јанковић, С. (1990). *Лагум*. БИГЗ: Београд.
- Велмар-Јанковић, С. (2004). *Прозраци*. Стубови културе: Београд.
- Ђоковић, М. (2009). *Онај стари Београд: сећања*. Београд.
- Ђорђевић, Б. (2001). *Летопис културног живота под окупацијом 1941–1944*. Институт за књижевност и уметност: Нови Сад-Београд.
- Ђорђевић, Б. (2008). *Српска култура под окупацијом*. Службени гласник: Београд.
- Жорж, Б. А. (2006). *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*. Београд.
- Жујовић, М. (2004). *Ратни дневник, 2, Југославија у II светском рату (јун 1942– април 1944)*. Врњачка Бања.
- Иванковић, М. (2009). *Јевреји у Југославији 1944–1952*. Лион: Београд.
- Кандић, Љ. (2005). *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*. Књ. 3. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд.
- Керкез, С. (2004). *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*. Ниш: Центар за балканске студије.
- Mazower, M. (2009). *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*. London: Penguin Books.
- Мајданац, Б. (2011). *Позориште у окупираној Србији*. Институт за новију историју Србије: Београд.
- Мапошек, В. (2007). *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Službeni list SRJ: Beograd.
- Медаковић, Д. (1991). *Ефемерис*. Књ. 2. БИГЗ: Београд.
- Милосављевић, О. (2006). *Потиснута истина – Колаборација у Србији 1941–1944*. Хелсиншки одбор за људска права у Србији: Београд.
- Митровић, М. (2007). *Српска национална част пред законом 1945. године*. Институт за новију историју Србије: Београд.
- Николић, К. (2003). *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961–1991*. Институт за савремену историју: Београд.
- Николић, К. (2002). *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд.
- Николова, М. (2010). *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*. Педагошки музеј: Београд.
- Petranović, V. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Vojnoizdavački i novinski centar: Beograd.
- Станковић, Ђ. и Димић, Љ. (1996). *Историографија под надзором I–II*. Службени лист СРЈ: Београд.

Стојановић, А. (2012). *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Институт за новију историју Србије: Београд.

Шкодрић, Љ. (2009). *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*. Београд

II Дело које има и аутора и приређивача

Михаиловић, А. (2004). *Успомене из окупације: 1942–1944* (приредио: Б. Ђорђевић). Народна књига-Алфа: Београд

Ранковић, Ј. Д. (2011). *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944* (приредили: Н. Милићевић и Д. Никодијевић). Београд.

III Антологије и збирке, чланак из зборника

Бајагић, Р. Д и Стојановић, А. (2013). Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 591–660.

Broz, J. T. (1949). *Politički izveštaj CK KPJ. U: V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948: stenografske bilješke*. Beograd. 9–112.

Зец, Д. (2013). Спортска политика у окупираној Србији – државна контрола и покушаји идеологизације. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 541–562.

Mitrović, M. (2011). *Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu*. U D. Roksandić, M. Najbar-Agičić i I. Cvijović Javorina (ur) *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*. Zagreb, 177–187.

Ристовић, М (ур). (2007). *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. СЛЮ: Београд

Selinić, S. i Bondžić, D. (2011). „Прећутна рехабилитација“. Враћање на Београдски универзитет наставника уклоњених одлуком Суда чести после Другог светског рата. У Д. Роксандић, М. Најбар-Агић и И. Цвијовић Јаворина (ур) *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*. Zagreb, 188–199.

The Holocaust Encyclopedia. (2001). London-New Heaven: Yale Univeristy Press.

Шкодрић, Љ. (2013). Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића. У Д. Алексић (ур) *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова. Београд, 526–540.

IV Чланак из часописа

Dimić, Lj. (1999). *Jugoslovenska država i istoriografija. Tokovi istorije*. 1–4/1999, 326–339.

Koljanin, D. (2010). U službi „Novog poretka“ – osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944), *Istraživanja*, knj. 21, 395–415.

Милићевић, Н. (2012). О исхрани у окупираном Београду 1941–1944. *Токови историје*, 2/2012, 77–91.

Стојановић, А. (2012). Историја и историографија у Српском цивилном/културном плану. *Токови историје*. 2/2012. 112–135.

Шкодрић, Љ. (2010). „Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца. *Жупски зборник*, 5, 107–123.

V Прилог са интернета

Зец, Д. (2012). Организација и деловање Одељења за физичко васпитање у окупираној Србији. *Трибина: из истраживања младих сарадника ИНИС-а*. Доступно на: <http://www.youtube.com/watch?v=ha4JZ1fSfK0> (званични канал Института за новију историју Србије, приступљено 10. фебруара 2013. године).

Aleksandar Stojanović

SOCIAL AND CULTURAL HISTORY OF WWII SERBIA IN THE MOST RECENT RESEARCHES OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Summary: WW II is one of the most researched periods of past, both in Serbian and world historiography. Except being a greatest military conflict in the human history, this war has also been a strong starter of political, social, economical and cultural processes. In the works of Yugoslav historiography, for many decades much attention was dedicated to the military and revolutionary aspects of the war, with clear political and ideological influences on the research process. During the past five decades themes from history of occupation, collaboration and economic history 1941–1945 also find themselves in the focus of research, while the history of private life, social history and history of culture were just partially touched by historians. After the 2000 a new wave of increased interest in history of WW II struck Serbian historiography, especially for themes and problems that were neglected in the past. This process was closely connected with new tendencies in the Western historiography, but also with the introduction of new archival records and memoirs unknown to the older generations of Serbian historians. Several important works on history of everyday life, education politics and the history of theatre during the 1941–1945 period were made as a result of fore mentioned influences. Research of history of institutions was also improved with new findings on work of Belgrade University and Ministry of education during the war. Valuable contribution has been made in research of history of Serbian intellectual elite, with number of authors writing on its social, political and art activities during the occupation. Most of the mentioned researches are of outstanding quality and importance, being made on wide source basis and put in adequate context of historical events of 1941–1945 era. In this article all mentioned themes were presented, while the most valuable works dealing with social and cultural history of WW II Serbia had been pointed out.

Key words: historiography, social history, history of culture, history of everyday life, Serbia, WW II